

पर्वी नेशील असा आपला हृदयार्थ दर्शविला आहे; तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द म्हणेन,—तरि-तरच मीं तुला भुवनत्रयीं-चा त्रिभुवनांत भला मर्द—पराक्रमी म्हणेन;—सारांश, स्वां आपल्या उदार लीलेनें गोवर्धनोद्धारणादि मोठे पराक्रम केले हें खरें आहे, परंतु, जर स्वां माझा उद्धार केला तर हें सर्व खरें, आणि तेव्हांच मीं तुला खरा पराक्रमी असें म्हणेन;—अर्थात् जोपर्यंत तुझ्या कृपेचा मला अनुभव नाही तोपर्यंत जरी गोवर्धनोद्धारणादि तुझ्या कृपेचीं महत्कृत्ये प्रसिद्ध आहेत, तरी त्या मला केवळ कथा होत; माझ्या उपयोगास नाहीत, म्हणून तूं माझा उद्धार कर अशी येथें कविहृदय प्रार्थना जाणावी. भाणखी, येथें ' भला मर्द ' हे शब्द योजिल्यानें कवीनें आपलें जडत्वाधिक्य सुषवृक्ष तेणेंकरून आपलें दोषाधिक्यहि सुचविलें; म्हणजे गोवर्धनोद्धारणापेक्षां मदुद्धरण अत्यंत दुष्कर, म्हणून हें दुष्कर कार्य जर तूं करशील तर तूं मर्द खरा असाहि भाणखी येथें कविहृदयार्थ ध्वनित होतो.

चिकित्सकभलाभलाम्हणुनिफारवाखाणिला ।

जरीबहुजनामयद्रुमसमूळहीखाणिला ॥

तथापिअतिदुःसहस्वगदशत्रुच्याअत्यया ।

विनानहृदयीधरीसरुजपामरप्रत्यया ॥ ४४ ॥

आपण गोवर्धनोद्धारणादि जरी महत्कृत्यें केलीं, तरी त्या आपल्या सद्यता-
अप्य पराक्रमाचा मला अनुभव आला पाहिजे म्हणून मागल्या केकेंत कवीनीं आपला
अभिप्राय दर्शविला, तोच अर्थ येथें दृष्टीसानें विशद करित होत्साते कवि म्हणतात.

पदार्थवयः—बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, म्हणुनि मला मला चिकि-
त्सक जरीं फार वाखाणिला, तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना, पामर
सरुज हृदयीं प्रत्यया न धरी.

बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला,—बहुजनामयद्रुम,—बहुजन-
पुष्कळ लोक त्यांचा जो आमय-रोग^१ तोच कोणी एक-द्रुम-वृक्ष समूळ-मूळासह
(हें येथें क्रियाविशेषण अवयव जाणावें) खाणिला-खणून टाकिला-उपटून टाकिला;
अर्थात् बहुजनांचा रोग अगदीं घालविला; म्हणुनि मला मला चिकित्सक
जरीं फार वाखाणिला,—म्हणून-बहु जनांचा रोग घालविला म्हणून भला
भला-फार चांगला चिकित्सक-वैद्य, जरीं वाखाणिला-स्तविला; अथवा, भला
भला चिकित्सक म्हणुनि फार वाखाणिला, आणि त्यानें-जरीं बहुजनामयद्रुम
समूळ ही खाणिला, असा अन्वय करावा; सारांश, हा वैद्य अत्युकृष्ट, यानें पुष्कळ
लोकांचा रोग अगदीं नाहीसा केला, म्हणून जरी त्याची फार वाखाणणूक केली;

१ रोगव्याधिगदामयाः

—अमर.

२ रोगाचें निदान शोधून त्यावर सूक्ष्म विचार करून उपचार करणाऱ्या वैद्यास
चिकित्सक म्हणावें.

चिकित्सारूपप्रतिक्रिया

—अमर.

भिषक्वैद्यौचिकित्सके

—अमर.

तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना,—तथापि अतिदुःसहस्वग-
दशत्रुच्या,—अतिदुःसह—अत्यंत दुःसह जो—स्वगद—आपला रोग तद्रूप जो—शत्रु
त्याच्या, अत्यया विना—नाशाशिवाय; सारांश, आपल्या रोगाचा नाश झाल्या-
वांचून, पामर सरुज हृदयीं प्रत्यया न धरी, पामर—दीन—रोगानें बापुळवाणा
झालेला असा जो—सरुज—रोगी, तो—हृदयीं—आपल्या हृदयांत प्रत्यया—अनुभव-
जनित प्रमाणा—न धरी—धरीत नाही; अर्थात् मानीत नाही; सारांश, जोपर्यंत
आपला रोग गेला नाही, तोपर्यंत जरी मोठा धन्वंतरी असला, आणि त्यानें पुष्क-
ळांचे रोग झालविले असले, तरी जसा त्या रोग्याच्या अनुभवास तो वैद्य येत नाही,
तसे तुम्हीं गोवर्धनोद्धारणादि महत्पराक्रम केले, तरी जे माझ्या अनुभवास येतील
तेव्हां खरे, अर्थात् माझा उद्धार झाला पाहिजे, असा येथें कविहृद्गत अर्थ जाणावा.

१ रोगव्याधिगदामयाः

—अमर.

२ 'रुज्-रोगे' या धातूवरून 'अच्' प्रत्यय होऊन रुजा म्हणजे रोग असा
स्त्रीलिङ्गी शब्द सिद्ध होऊन त्या मार्गे स हा उपसर्ग लागून सदृश, सभार्य, याप्रमाणें
सरुज असा शब्द सिद्ध झाला आहे.

स्त्रीरुज्जाचोपतापे.

—अमर.

म्हणामजउताविळांमुणचिघेतलाघाबरें ।

असोमनअसेंचिबाभजकबहिंमेघाबरें ॥

दिसेक्षणिकसर्वहीभरंवसाघडीचाकसें ।

घरीलमनआधिनेंबहुपरिभ्रमेचाकसें ॥ ४५ ॥

मागल्या तीन केकांत कवीनीं स्वोद्धरणाविषयीं आपलें अख्यौस्तुक्य दर्शविलें तें उचित होय असा स्वाभिप्राय कवि पुढल्या चार केकांत प्रकट करितात.

पदान्वयः—मज उताविळा म्हणा, गुणचि घेतला, वा मन असेंचि घाबरें असो, बहिंमेघा भजक, बरें, सर्व ही क्षणिक दिसे, आधिनें चाकसें बहु परिभ्रमे, मन घडीचा भरंवसा कसें घरील.

मज उताविळा म्हणा,—मला उतावळा म्हणत असल्यास सुखें म्हणा; कारण-गुणचि घेतला,—म्यां तुमचा गुणच घेतला; अर्थात् मीं पापी दुंडाहें असून तुम्हीं दुष्टांस दंड करणारे अहां, तेव्हां तो तुमचा दुष्टदंडकत्वगुणाचा विचार न करितां केवळ तुमचें दयालुत्व हाच गुण घेतला, म्हणजे त्याच गुणाचें स्तवन केलें; येथें चि या अवधारणार्थक अव्ययानें इष्टगुणव्यतिरिक्त इतर गुणांची व्यावृत्ति दाखविली. वा मन असेंचि घाबरें असो,—वा-हे बापा-हे दीनवरसला मन-अर्थात् माझे मन असेंच घाबरें असो,—म्हणजे तुमचा दुष्टदंडकत्वगुण मनांत न आणितां केवळ दयालुत्व हाच गुण घेतला, हें त्या मनाच्या घाबरेपणाचें लक्षण तसेंच अबाधित असो. बाबरेपणानें एका गोष्टीची विस्मृति होऊन अन्य गोष्टीचेंच ग्रहण होतें. येथें जी मला तुमच्या दुष्टदंडकत्वाची विस्मृति झाली ती मला इष्टच आहे, असा येथें 'असेंचि मन घाबरें असो' या वाक्यानें ध्वनितार्थ होतो. यास दृष्टांत-बहिं मेघा भजक,—बहिं-मोरें मेघा-मेघाला भजक-भजकच; अर्थात् गुणच घेणारा असावा; म्हणजे-बरें,—उत्तम; (हें येथें अव्यय होय) अथवा, मोर हा शब्द मराठींत विकल्पें नपुंसक होतो, म्हणून तत्पर्यायवाचक बहिं शब्दहि

१ 'गुण घेणें' म्हणजे कोणा एकाच्या सद्गुणाचें स्तवन करणें अशी भाषारूढि आहे. 'तो त्याचे फार गुण घेतो' म्हणजे त्याचे चांगले गुण वाखाणितो असा अर्थ.

२ मयूरोबहिंणोबहिंनीलकंठोभुजंगमुक्-

—अमर.

३ 'भज-सेवायां,' या मूळ संस्कृत धातूवरून 'भजक' हें येथें धातुसाधित विशेषण जाणावें. भजन म्हणजे सेवन, ग्रहण, अर्थात् प्रेमपुरःसर गुणग्रहण.

वामन पंडित भरतभावांत म्हणतात;—

नाहींतरीयाअथवानकांहीं । गुरूसबोलेलघडेलकांहीं ।

रामानिमित्तेंगुरूहीत्यजावा । वाक्यांतभावार्यअसाभजावा ॥

अपुंसक करून, पुढील ' बरें ' हें पद त्याचें विशेषण करून येथें पदान्वय करावा; म्हणजे ' बहिं मेघा भजक बरें '-मोर मेघाला भजकच बरें; अर्थात् मेघ पाहिला असता मोरास स्वभावतः आनंद होतो. येथें कवीनीं मोराचा दृष्टांत फार सुंदर सम-
योचित घेतला आहे; कारण, यद्यपि समयविशेषीं मेघ तडित्वात् आणि स्तनित
असे असतात, म्हणजे वीज आणि गर्जना यांहींकरून युक्त होस्ताते परम भवावह
असतात, तथापि ते जसे मोरास आल्हादकारकच असतात, तसा, जरी तूं दुष्ट-
जनांस दंडक आहेस, तथापि मला दयालूच आहेस, असा या दृष्टांतानें कवि-
हृद्गतार्थ निघतो. कोठें 'मेघांबरें' असाहि पाठ आढळतो; परंतु या केकेतील
यमकावरून पाहातां तो मूळचा पाठ असावा असें मला वाटत नाहीं. तसें
पाठान्तर असल्यास मेघां हें अनेकवचन करावें; अथवा, मेघांबरें-मेघरूप जें
अंबर-चक्र-आवरण तेंणेंकरून, म्हणजे चहुंकडून मेघांचें आवरण झालें असतां
तेंणेंकरून, मयूर त्या मेघांचा भजक होतो, अर्थात् त्या मेघांनीं उल्हास-
युक्त होतो; अथवा, 'मेघांबरें' म्हणजे मेघयुक्त-अंबर-अंबरांन-आकाशांन
बहिं-मोर भजक-अर्थात् उल्हासयुक्त होतो, असा अर्थ करावा. हा येथें
दृष्टांतालंकार होय. अर्थांतरन्यासेंकरून तेंच आपल्या घाबरेपणाचें औचित्य
प्रतिपादित होत्याते कवि म्हणतात. सर्व ही क्षणिक दिसे,—सर्व-
व्यक्तिकित् जें मला या सृष्टींत दिसतें व अनुभवास येतें तें सारें ही-निश्चयेंकरून
(यथे 'ही' हें अवधारणार्थक अव्यय होय.) सर्वही म्हणजे सर्वच क्षणिक-क्षणमंगुर,
नाशवंत दिसे-दिसतें; कवि म्हणतात जें मीं पाहातां तें सारें नाशवंत दिसतें,
म्हणून-बहु आधिनें चाकसें भ्रमे,—बहु आधिनें-बहुत काळजीनें-सर्व
नाशवंत आहे तेन्हां माझे कसें होईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठ्या
मानसिक व्यथेनें चाकसें-चाकासारिखें भ्रमे-भ्रमण करतें-अर्थात् वक्ष्यमाण मन
केबळ अस्थिर आणि व्यग्र झालें आहे; अथवा, बहु याचा येथें ' भ्रमे ' याशीं अन्वय
करून तें क्रियाविशेषण करावें. तें बहु भ्रमे-म्हणजे फारच भ्रमण करितें-अर्थात्
अत्यंत व्यग्र झालें आहे; असें हें-मन घडीचा भरंवसा कसें घरील,—मन-हें
माझे मन घडीचा तरी भरंवसा कसें घरील, अर्थात् धरणार नाहीं; असा यथें
प्रभराद्वांत जाणावा. मग माझे मन घाबरे कां नसावें ? अर्थात् असावें हेंच योग्य
असा येथें अर्थान्वय जाणावा. अथवा इष्ट असल्यास दुसऱ्या शरणांतील शेवटलें पद
' बरें ' हें प्रभार्थक अव्यय करून याचा अन्वय येथें करावा; तें असें-अत्यंत व्यग्र
झालेलें माझे मन ' घडीचा भरंवसा कसें घरील बरें ? ' अर्थात् धरणार नाहीं; असा
अन्वय कल्यावर मग दुसऱ्या शरणांतील ' असो ' या पदाचा ' बहिं मेघा भजक
असो ' असा द्वयन्वय करावा.

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसोंलागली ।

पुरःसरगदासर्वेझगडितांतनूभागली ॥

सहायदुसरानसेतुजविणेंबळेंआगळा ।

नहोंजरिउताविलास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६ ॥

मागल्या केकेंत सांगितलेल्या आपल्या उतावलेपणाचा हेतु येथें कवि प्रकट करितात.

पदान्वयः—कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, पुरःसर गदा सर्वे झगडितां तनू भागली, तुज विणें बळें आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविलां नहों स्वरिपु हा गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली,—कृतांतकटकामलध्वजजरा,—कृतांत^१—यमराजा त्याचें—कटक^२ सेना तिचा—अमल—मलरहित—स्वच्छ—अर्थात् शुभ असा जो—ध्वज—निशाण—बाहुदा—झेंडा तद्रूप जी जरा^३—वार्धक्य—म्हातारपण ही—दिसों लागली,—अर्थात् केशांची श्वेतता जें म्हातारपणाचें चिन्ह तें दिसूं लागलें; येथें कवीनीं कृतांत शब्द फार सरस ठेविला आहे. आणि—पुरःसर गदा सर्वे झगडितां तनू भागली,—पुरःसर^४—अग्रगामिनी—बिनीवाली—सेनेची नायिका अशी—गदा^५—रोग तिच्या—सर्वे—सह—बरोबर झगडितां—झगडतांना—झगडत असतां तनू^६—हें माझें शरीर भागली—थकली; येथें 'झगडितां' या शब्दाच्या प्रयोगाचें

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराडधमः—

—अमर.

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्रमाण अद्यापि मला कोठें आढळत नाही. कटक शब्द 'वळें,' 'कडें,' 'डोंगराचा कडा,' या अर्थी आढळतो. कटकंबलयेसानौराजधाचीनितंबयोः असा विश्वकोश आहे. यावरून सध्यां माझी अशी अटकळ होते कीं,—बलयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेनें कटक असें म्हणावें.

३ पलितंजरसाशौक्यकेशादौविलसाजरा

—अमर.

४ पुरोगामेसरःपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः

—अमर.

५ रोगव्याधिगदाऽमयाः

—अमर.

६ स्त्रियामूर्तिस्तनुस्तनूः

—अमर.

द्वंद्वयुद्धाचा प्रसंग ध्वनित होतो; अशा विपरीत-तुज विणें बळें आगळा दुसरा सहाय नसे,—तुजवांचून बळें-बळानें आगळा अधिक-समर्थ असा-दुसरा मला-सहाय-साहाय्य करणारा-पाठिंबा नाही; यास्तव-जरि उताविळा नहों,—जर मी उतावळा नहों-न व्हावें; तर-स्वरिपु हा गळा कापितो,—स्वरिपु-माझा शत्रु-कालरूप शत्रु हा गळा कापितो-हा माझा गळा कापितो; अथवा येथें ' हा ' हें अव्यय केलें असतां हि गोड, ' हा कापितो ' म्हणजे कापावयास सिद्ध आहे याहा.

या केकेत कवीनीं आपल्या वार्धक्यावस्थेचें प्रतिरूपक फार सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. यमराजाच्या सेनेच्या शुभ्र पताकेचें प्रथम दर्शन आणि वार्धक्यावस्थेंत शुभ्र केशाचें प्रथम दर्शन या उपमानोपमेय भर्माची तुल्यता, तसेंच रोगाच्या आणि त्या सेनेच्या अग्रगामिस्वाचें साधर्म्य, व त्यांत अग्रगामी नायकाचें झुंज, व त्या झुंजांत तनूचा पराभव, आणि कृतांताचें वर्धस्व, या सर्व उपमानोपमेयांचें साधर्म्य फार सुंदर रीतीनें येथें दर्शविलें आहे. हा येथें रूपक अलंकार जाणावा. यांत जराखूप विषय उपमेय आणि कृतांतकटकामलध्वजत्व जें विषयी उपमान या उभयतांचा अभेद वर्णिला आहे, म्हणून प्रथम चरणांतील रूपकाचा अभेदरूपक प्रकार जाणावा. द्वितीय चरणांत अग्रगामी जी गदा तिजबरोबर तनूचें द्वंद्वयुद्धरूपविषयुपमान आणि तनूचें जर्जरीभूतस्वविषयोपमेय या उभयतांचें भेदवर्णन दिसतें, म्हणून हा ताद्रूप्यरूपक प्रकार जाणावा. यांत आणखी तनूच्या भागण्यानें उपमानाचें आधिक्यवर्णन होऊन तेणेंकरून तनूच्या जर्जरीभूतस्वोपमेयाचें आधिक्य उद्गमान होतें, म्हणून हा अधिकाभेदरूपक उपप्रकार जाणावा.

१ आगळा अथवा अगळा. हा शब्द मला वाटतें आगळ म्ह० पुढें, या हिंदी शब्दावरून मूळचा व्युत्पन्न असावा. आगळा म्हणजे पुढला, अर्थात् इष्ट गुणानें चरिष्ट म्हणून भागल्यांतून पुढें काढलेला अथवा पुढें सरसावलेला, म्हणजे त्या गुणानें उत्कृष्ट अधिक इ० येथें बळानें अथवा सामर्थ्यानें उत्कृष्ट म्हणजे बली अथवा समर्थ, असा अर्थ घ्यावयाचा. आघाडी, आगळ, आगळीक, आगळा, हे सर्व एककुटुंबी शब्द होत.

जेसंसाराशीवेगळे । ज्ञानवैराग्येआगळे ॥

ब्रह्मरसेआनंदले । तेसद्गुरुजाणावे ॥ ३९ ॥

वि० सि०, प्र० १.

२ ' तूं म्हण म्हणजे मी हा जातो, ' ' तो हा बसतो, लिहितो ' इत्यादि स्थळीं मराठींत कर्त्याची सिद्धता, अथवा आतुरता दाखविण्याकरितां ' हा ' या सर्वनामाचा अव्ययाप्रमाणें प्रयोग करितात.

३ हा येथें रूपक अलंकाराचा भेद दाखविला आहे तो कुवलयानंदास अनुसरून दाखविला आहे. विश्वनाथकृत साहित्यदर्पणांत हे या अलंकाराचे भेद-परंपरित, सांग, निरंगम, व यांचे उपभेद, असे अन्य दृष्टीनें रचिले आहेत.

अवश्यकरणे खरें प्रणतरक्षणस्वींचित ।

उशीरमगकांबसों कृपणमीहि कांशोचित ॥

नव्हे प्रभुवरातुम्हां उचित एकटें धावणें ।

कृतांत शिवलानसेतं वदिसे बरें पावणें ॥ ४७ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आपल्या अधीरपणाचें कारण दाखविलें, आतां आपल्या उद्धरणाविषयीं प्रभूनें हि त्वरा करावी म्हणून ते येथें प्रार्थितात.

पदान्वयः—स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणें खरें, मग उशीर कां, मी कृपण हि शोचित कां बसों, तुम्हां प्रभुवरा एकटें धावणें उचित नव्हे, कृतांत शिवला नसे तंव धावणें बरें दिसे.

स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणें खरें,—स्वोचित—आपल्यास उचित—योग्य—अर्थात् आपण प्रभुवर अहां म्हणून योग्य असें—प्रणतरक्षण,—प्रणत—अर्थात् नम्र—सर्वभावेकरून शरणागत—अर्थात् अनन्यभावेकरून तुम्हाला शरण आले जे मजसारिखे दीन त्यांचें—रक्षण—तापत्रयापासून सोडवणूक, अवश्य करणें—कर्तव्य, खरें; तुम्हीं प्रभुवर, दीनानाथ, दीनवत्सल, अहां म्हणून मजसारिख्या शरणागत दीनाचें रक्षण करणें तुम्हास योग्य असून तें कार्य अवश्य करावयाचें खरें, म्हणजे केल्यावांचून तुम्हास सुटका तर नाही; येथें कवीनीं भगवंताच्या गाळ पडल्यासारखा आपला भाव दाखविला; मग उशीर कां,—मग—अशी आवश्यकता असतां उशीर कां—तुम्हांकरून इतका—उशीर—महुद्धरणाविषयीं विलंब कां असावा, आणि,—मी कृपण हि शोचित कां बसों,—मी कृपण—अनाथ हि शोचित—शोक करीत—कोणी मला त्राता नाही, तूं हि पावत नाहीस असा शोक करीत कां बसों—बसावें; तुम्हीं उशीर कां लावावा, आणि म्यां तरी शोक करीत कां बसावें; अर्थात् या काव्यार्थानें तुम्हीं हि उशीर लावू नये आणि म्यां हि शोक करीत बसो नये, असा येथें बक्याच्या मनांतील भाव जाणावा. कदाचित् तुम्हीं म्हणाल कां, तुम्हा रक्षणाकरितां म्यां एकट्यानें काय करावें? अशी कवि आपल्या मनांत आवांका घेऊन तिचें समाधान करीत होत्याते पुढें म्हणतात,—तुम्हां प्रभुवरा एकटें धावणें उचित नव्हे,—तुम्हा प्रभुवरा—तुम्हीं सर्व प्रभूमध्ये श्रेष्ठ राजाधिराज अशा तुम्हा प्रभुवराला अथवा, हे प्रभुवरा—हे राजाधिराज, असें येथें संबोधन करावें, तुम्हाला माझ्या रक्षणाकरितां—एकटें—एखांचा सामान्य यःकश्चित् मनुष्याप्रमाणें एकटें धावणें योग्य नाही; मजसारिख्या पामराकरितां आपण सर्वैश्वर्यावान् असतां धावणें योग्य नाही; ही गोष्ट खरी आहे. येथें कवीनीं प्रभुवर

आणि धावणें; या दोन शब्दांनीं व्यधिकरण दाखविलें आहे; आणखी येथें एकटें धावण्याच्या अनौचित्यदर्शनार्थ प्रभुवर शब्दाची योजना जाणिली पाहिजे. तथापि कवि म्हणतात माझे इतकेंच मागणें आपणापार्शी आहे कीं- कृतांत शिवला नसे तंव पावणें बरें दिसे,— कृतांत-कालरूप शत्रु, शिवला नाही तों तुमचें- पावणें-अर्थात् शत्रूपासून रक्षण करण्याकरितां मजसन्निध येणें बरें दिसतें; आपण स्वैश्वर्यावर दृष्टि देऊन जर विलंब कराल, तर तो माझ्या उपयोगास पळणार नाही; कारण कालरूप शत्रु अति सन्निध टेंकला आहे. हें त्याचें सास्निध्य शिवणें या क्रियेच्या दर्शनानें कवीनीं येथें स्पष्ट दाखवून, कृतांत शब्दाच्या योजनेनें मागील केकेंत स्वनाशार्थ वर्णिलेली जी त्याची अति सिद्धता तिजवरही कवीनीं आपला कटाक्ष असल्याचें दाखविलें आहे. यांत प्रभुवरत्वेकरून एकटें धावण्याचें अनौचित्यविधान करून, तेणेंकरून जो आगमनरूप दृष्टकार्यास प्रतिबंध दाखविला आहे, त्याचा कृतांत शिवल्यापूर्वीं सत्तरागमनेष्ट्वेंकरून येथें परिहार दर्शविला आहे, म्हणून हा येथें मला चाटतें विभावना अलंकार होय.

कसें तरि करूं तुझे अवन पूरवूं आळजी ।

असेल मनिं आमची तुज कशास रे काळजी ॥

असें जरि म्हणाल हो प्रियतमा जगज्जीवना ।

तदाश्रित मृगाशिंती सुखसमृद्धि बाजीवना ॥ ४८ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं प्रभूची अडवण दाखवून हि त्याच्या सस्वरागमना विषयी आपला आग्रह दर्शविला, येणेकरून ऊद्धमान जी स्वनिश्चितता, तिची भाशक मनांत आणून येथे त्या भाशकेचें कवि समाधान करितात.

पदान्वयः—तुझे अवन कसें तरि करूं, जी मनिं आळ असेल, पूरवूं, आमची काळजी तुज रे कशास हो प्रियतमा जगज्जीवना असें जरि म्हणाल, जी सुखसमृद्धि वना ती वा तदाश्रित मृगाशिंती.

आपल्या निश्चिततेची शंका मनांत आणून भगवद्वाक्याचें अनुकरण करित होलाते कवि म्हणतात—तुझे अवन कसें तरि करूं,—तुझे अवन—रक्षण—अर्थात् पूर्वीक कृतांत भयापासून सोडवणूक कसें तरि—कसें तरी करून—कोणता तरी उपाय योजून करूं—आम्ही करूं; आणि—जी मनिं आळ असेल पूरवूं,—जी मनिं—तुझ्या मनांत आळ—इच्छा—म्यां एकट्यानें येऊन तुला मृत्युभयापासून सोडवावें म्हणून जो तूं आपल्या मनांत विलक्षण डंड बेतला आहेस ती इच्छा पूरवूं—पूर्ण करूं—तूं म्हणतोस त्यापेक्षां कोणताहि उपाय करून तुझी इच्छा परिपूर्ण करूं; परंतु—आमची काळजी तुज रे कशास,—असें करण्यांत (प्रभु म्हणतात) जे आम्हास पराकाष्ठेचे श्रम पडतील त्याविषयीची—आमची—अस्मत्संबंधीं—अस्मदुद्देश—पर काळजी—चिंता तुज रे कशास—तुला रे कशाकरितां—तुला रे कशाची—अर्थात् तुला आमची काळजी नाही; येथें ' रे ' या संबोधनार्थक अव्ययानें कवीनीं आपलें निश्चितताधिक्य दाखवून प्रभूचें स्वरक्षणमूलक श्रमाधिक्यहि ध्वनित केलें. ' मज-करितां तूं रे कां जाशील'—म्हणजे तूं अगदीं जाणार नाहीस, गेलाच तर दुसरा कोणी जाईल, अशा उदाहरणार्थ वाक्यांतील भावार्थाप्रमाणें या वाक्यांत भावार्थ ध्वनित होतो. अथवा, ' मनिं असेल ' या पदांची पुनरुक्ति करून ' आमची काळजी तुज रे कशास मनिं असेल ' असा पाहिजे असल्यास आणखी पदान्वय येथें करावा. हो प्रियतमा जगज्जीवना असें जरि म्हणाल,—हो प्रियतमा—अहो माझ्या सवपेक्षां आवडत्या जगज्जीवना—सर्व जगाच्या प्राणसख्या, येथें कवीनीं ' प्रियतमा ' आणि ' जगज्जीवना ' या दोन संबोधनांनीं स्वोद्धरणाविषयीं भगवंताचे श्रम मनांत आणून तेणेंकरून आपला अत्यंत प्रेमभाव दाखविला; असें जरि

म्हणाल-वर सांगितल्याप्रमाणें जर तुम्हीं म्हणाल; म्हणजे तुम्हास माझे रक्षण करण्यांत जे श्रम पडतील त्याविषयीची मला कांहीं काळजी नाही असें जर तुमच्या मनांत येईल; तर मीं यास एक उदाहरण सांगतों त्याजवर तुम्हीं लक्ष घ्या, आणि मग अशी आशंका मनांत आणा. तें उदाहरण असें कीं-जी सुखसमृद्धि वना ती वा तदाश्रित मृगांश,—जी सुखसमृद्धि-सुखाची-सुखहेतुक समृद्धि-उदक-तृणादिकांची विपुलता वना-अरण्याकारणें ती-ती समृद्धि वा-बापा-हे तात तदाश्रित मृगांश-त्या वनाचे आश्रित-आश्रय करून राहिलेले जे मृग-हरिणादि पशु त्यां कारणें होथ; म्हणजे जर वन उदकतृणादिकेंकरून टवटवीत असेल, तर त्या वनांत राहाणारे पशूहि टवटवीत असतील; अर्थात् ती जर टवटवी वनाला नाही, तर मृगालाहि नाही; अशी येथें अन्वयव्यतिरेकव्याप्तीनें अर्थापत्ति जाणावी. सारांश, कवि भगवंतास म्हणतात जर आपल्यास श्रम पडतील तर ते मलाहि श्रम होतील, तेव्हां मला काळजी नाही असें होणार नाही. येथें शेवटच्या दोन चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा.

सुखेंचिसुखबाळकाप्रकटहोयमातेचिया ।
 तिलाघडतिजेश्रमप्रियजनोत्तमातेचिया ॥
 म्हणोनिनशिवोपळक्षणहिकष्टजीवातुला ।
 विपज्जलधिसेतुलासकललोकजीवातुला ॥ ४९ ॥

मागल्या केकेंत कवीनीं आश्रयाश्रितधर्मन्यायेंकरून आश्रयी यास जें सुख-
 दुःख तेंच आश्रितास, म्हणून जो शेवटीं आपला भावार्थ दर्शविला तोच दृष्टांतरानें
 येथें स्पष्ट करितात.

पदान्वयः—मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय, प्रियजनोत्तमा
 तिला जे श्रम घडति तेचि या, म्हणोनि जीवा, विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवा-
 तुला तुला पळक्षण हि कष्ट न शिवो.

मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय,—मातेच्या सुखानेंच
 बाळकाला सुख प्रकट होतें— जर आई सुखी तरच तिचें बाळक सुखी; येथें 'प्रकट'
 हें क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा अन्वय 'होय' या क्रियापदाशीं करावा;
 अथवा, विधेय विशेषण करून त्याचा सुखाकडेस अन्वय केला असतां हि चालेल;
 म्हणजे मातेच्या सुखानेंच बाळकास सुख स्पष्ट होतें; अर्थात् अन्वयव्यतिरिक्तकरून
 माता जर दुःखी आहे तर तिचें बाळक कदापि सुखी असणार नाहीं; हाच अर्थ
 पुढें स्पष्ट केला आहे. प्रियजनोत्तमा तिला जे श्रम घडति तेचि या,—
 प्रियजनोत्तमा—हे अत्यंत आवडत्या सख्या (या संबोधनानें कवीनीं बाळकाप्रमाणें
 भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रदर्शित केला आहे,) तिला—त्या
 आईला जे श्रम घडति—जे श्रम—दुःखें घडतात तेचि—तेच श्रम—तींच दुःखें या-
 अर्थात् या बाळकाला घडतात. येथें 'घडति' या क्रियापदाचा उभयान्वय जाणावा.
 म्हणोनि जीवा,—म्हणोनि—अशी गोष्ट—असा नियम आहे म्हणून जीवा—हे
 माझ्या जिकला; अथवा; सकल जीवात्मक सृष्टीच्या—जीवा—जीवना कलारूप जो तूं
 त्याचें संबोधन; अथवा—असा; विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला
 तुला पळक्षण हि कष्ट न शिवो,—विपज्जलधिसेतुला,—विपत्—कष्ट—संकट
 तद्रूप—जलधि महासमुद्र तत्संबंधी अर्थात् तो तरण्याकरितां—पार उतरण्याकरितां
 जो—सेतु—पूल तद्रूप जो त्या आणि—सकललोकजीवातुला,—सकललोक—सर्व लोक—
 सर्व प्राणिमात्र—अथवा, स्वर्गादि जे लोकत्रय त्यांचा—जीवांतु—संजीवनी ओषधी—

१ जीवातुर्जीवनौषधम्—

—अमर.

सुभाषितशास्त्रधरांत याचकास्यानांत कोणी याचकानें ब्रह्मदेवास म्हटलें आहे;—

चैतन्यरूपेकरून सर्वांस सजीव करणारा असा जो त्या, तुला-तुजप्रत पळ-पळभर क्षण-क्षणभर-क्षणमात्रहि कष्ट-श्रम-दुःख न शिवो-न स्पर्शो; सारांश, विपत्ति-रूप महासमुद्रावरून पुलाप्रमाणे पार उतरणारा जो तूं, आणि सकल लोकांस संजीवनीप्रमाणे चेतविता जो तूं, त्या तुला एक क्षणमात्र दुःख न होवो. येथें 'पळ' आणि 'क्षण' या उभय शब्दांचा एकच अर्थ आहे म्हणून अतिशयार्थी ही वीप्सा जाणावी; म्हणजे तुला कष्ट अगदीं न शिवो असें येथें स्वारस्य जाणावें. चचध्या चरणांत रूपक अलंकार जाणावा. आणखी, 'विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवा-तुला तुला' या पदांनीं समक अलंकारहि होतो.

घातस्तातसमस्तयाचकविधौवैरायसेसर्वथा ।
यस्माद्विक्रमशालिवाहनमहीभृन्मुंजभोजादयः ॥
अत्यंतंचिरजीविनो न विहिताये विश्वजीवातवो ।
मार्कंडिध्रुवलोमशप्रभृतयःसृष्टाःप्रभूतायुषः ॥

आणखी कोणी भगवंतास म्हटलें आहे;—

यद्वायद्वातद्वावाञ्छसित्तुभ्यमर्पितंमम ।
देहंयेहंस्नेहंनेहेहातुंनजीवजीवातो ॥

१ या सकल जगासु चैतन्यरूपेकरून भगवान् सजीव देवितो यास पुष्कळ प्रमाणे आहेत,—

यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजाताभिजीवन्ति ।

—श्रुति.

अदिर्दकिंचजगत्सर्वप्राणएजतिनिःसृतम् ।

—श्रुति.

सउप्राणश्चप्राणः—

—श्रुति.

कालिदासानेहि शाकुन्तल नाटकाच्या मंगलाचरणांत एका पदांत हाच भावार्थ दाखविला आहे.

यामाहुःसर्वबीजप्रकृतिरितिययाप्राणिनःप्राणवतः ।

असोततुजआमुचीसकळभाविकायुर्बळें ।

जगोनिबहुकायम्यांसुकृतजोडिलेंदुर्बळें ॥

असेंप्रियतमासुखीबहुतकाळमायातमीं ।

जनासुपथदाखवींमुदितसत्तमायातमीं ॥ ५० ॥

मागील केकेंत शेवटीं कवीनीं आपल्याकरितां भगवंतास यत्किंचित्ही कष्ट न पडावे म्हणून अत्यंत प्रेमभावानें आपली इच्छा प्रकट केली; यांतही ते आपल्या सर्व आयुष्याच्या अर्पणेंकरून स्वधिःकारपूर्वक तोच प्रेमभाव दर्शवित्तात.

पदान्घयः—आमुचीं सकळ भाविकायुर्बळें तुज असोत, म्यां दुर्बळें बहु जगोनि काय सुकृत जोडिलें. प्रियतमा बहुत काळ सुखी असें, मायातमीं जना सुपथ दाखवीं, सत्तमा यात मीं मुदित.

आमुचीं सकळ भाविकायुर्बळें तुज असोत,—आमचीं सारीं भाविकायुर्बळें,—भाविक-पुढलीं आयुर्बळें—आयुष्याचीं बळें—म्हणजे आयुष्येच' तुज असोत म्हणजे तुला अर्पण असोत. कोठें 'भाविकायुर्बळें' असाहि पाठ आढळतो भावूक म्हणजे निष्ठवान्-तुझ्याठायीं परमनिष्ठ जे आम्हासारिखे त्या भावुकांचें आयुर्बळें असा अर्थ करावा. आपला कोणी अत्यंत जिवलग असतां त्यास माझे सारे आयुष्य तुला असो असा आशीर्वाद देण्याचा सांप्रदाय या देशांत फार आहे. येणेंकरून कवीनीं भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रकट केला असें येथें समजावें. आणखी पुढें कवि म्हणतात—म्यां दुर्बळें बहु जगोनि काय सुकृत जोडिलें,—म्यां दुर्बळानें बहु-बहुकाळ वांचून कोणतें सुकृत-सत्कर्म—पुण्य जोडिलें; अर्थात् मजपासून कांहीं सत्कर्म घडलें नाहीं—उलटें नानाविध दुःख मात्र म्यां संपादन केलें—म्हणून मजसारख्या दुर्बळाचें आयुष्य तुजसारख्या पुण्य-

१ आयुष्य म्हणजे वांचण्याची कालमर्यादा; ही प्राक्तनाधीन होय, असें मानिल्यावर त्याचा जो काळावधि—आयुष्य, त्यास मराठीत 'आयुष्याचें बळ,' 'आयुष्याची मर्यादा,' 'आयुष्याची दोरी,' असें अर्थाच्या दाढ्यांकरितां म्हणण्याची फार जनरूढि आहे 'त्याच्या आयुष्याचें बळ होतें म्हणून तो त्या दुःखापातून वांचला,' 'त्याच्या आयुष्याची दोरी तुटली,' 'त्याच्या आयुष्याची मर्यादाच तितकी,' अशीं वाक्ये निरंतर बोलण्यांत येतात.

२ या संसारांत स्वभावतः सुख निव्विण्याची इच्छा मनुष्ये करितात, परंतु त्यांस त्या सुखप्राप्तीच्या ठिकाणीं नानाविध दुःखांचा बांटा मात्र मिळतो; याचें कारण काय म्हणून भागवतांत विदुरानें मैत्रेयास पुसलें आहे.

शीलासच असावे; असा येथे कविहृदयार्थ दिसतो. येथे कवीनीं आपला धिःकार दर्शवून प्रभूचे गौरव केले आहे. त्यांत आणखी तुज एकट्याचे आयुष्य मला किती दिवस पुरणार या आशंकेच्या समाधानार्थ येथे 'असोत तुज आम्हीं,' असे बहुवचन ग्रहण केले आहे, म्हणजे मजसारखे जे कोणी आणखी पुष्कळ दुर्बल असतील, च पुढे होतील, त्या साऱ्यांचीं आयुष्ये तुला अर्पण असोत; म्हणून दीर्घायुभव असा आशीर्वादात्मक आपुला पूर्ण भाव येथे कवीनीं ध्वनित केला. दिक्कालातीत जो भगवान् त्यास मनुष्यानें आपले आयुष्य अर्पण करून दीर्घायु इच्छिणें हें जरी केवळ असंभवस दिसतें, तथापि गंगेस गंगेच्या पाण्यानें अर्घ्यप्रदान करण्याप्रमाणें येथें हें कवीचें आयुष्यार्पण सप्रेम पूजन जाणावें. आणखी कवि आशिष्यात्मक वचनानें म्हणतात; प्रियतमा बहुतकाळ सुखी असें,—प्रियतमा—हे अत्यंत जिवलग व बहुतकाळ—दीर्घकाळपर्यंत सुखी असें—तूच सुखी ऐस. भागील केकेंत 'तुला पळ-क्षणहि कष्ट न शिवो' म्हणून जें म्हटलें त्या वचनावर येथें आपला कटाक्ष ठेवून कवि म्हणतात, आम्हासारखे दुर्बल कष्टी झाले तरी होवोत, परंतु तूं सुखी ऐस; आणि मायातमीं जनां सुपथ दाखवीं,—मायातमीं,—माया—स्वस्वरूपाज्ञानरूप जो मोह तज्जनित—तमीं—अंधःकारांत जना—सन्मार्गजिज्ञासु होसाते जे तुला अनन्यभावेकरून शरण येतात अशा भक्तांस तर काय परंतु जे केवळ अशा अंधः-कारांत निमग्न होऊन बेहोय पडले असतील अशा लोकांसहि (असा विशेष अर्थ येथें 'मायातमीं' या नुसत्या सप्तम्यंत पदानें आणि जनशब्दग्रहणानें ध्वनित होतो) सुपथ—सन्मार्ग—अर्थात् त्वत्प्राप्तीचा मार्ग दाखवीं—दाखवीं; म्हणजे—सत्तमा यात मीं मुदित,—सत्तमा—हे परमपुण्यशीला प्रभो यात—यांत—अशा तुझ्या सन्मार्गप्रदर्शककर्मांत मीं—कवि म्हणतात मीं मुदित—आनंदी होय; येथें

सुखायकर्माधिकरोतिलोको नतैःसुखंवाऽन्यदुपारमवा ।

विदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः ॥

स्कं० ३, अ० ५, श्लो० २.

१ अज्ञ आणि भगवद्भक्तिपराङ्मुख अशा जनांस त्यांचें कल्याण व्हावें म्हणून भगवंताच्या विभूति या भूतलावर नानारूपांनीं विचरत असतात, असा विदुराचा आशय भागवतांत प्रकट आहे;—

जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य ।

अनुग्रहायेदृचरंतिनूनंभूतानिभन्यानिजनाईनस्य ॥

स्कं० ३, अ० ५, श्लो० ३.

२ 'मायातमीं' या यमकावरून कवीच्या मनांत यात हा शब्द येथें सानुनासिक असावा असें दिसत नाही; व असा सानुनासिक न करण्यांत देखलोकरावें शब्दोच्चारणाचें

‘ होय ’ या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा. सारांश, मजसारिखे दुर्बळ कष्टी असले तर असोत, परंतु तुजसारिखा पुण्यात्मा निरंतर सुखी असून त्वां जगाचा उद्धार करावा यांतच मला सुख आहे; अर्थात् इतरांचा उद्धार केल्यावर माझी उपेक्षा कदापि होणार नाही, असा यथे कविहृद्गतार्थ ध्वनित होतो.

प्रमाणहि आढळते; कोंकणांत व फार वारकाईने शुद्ध बोलण्यांत, या तत्कारान्त सप्तम्यंत व इतर बहुतेक अनुनासिक शब्दांत सानुनासिक वर्ण स्पष्ट उच्चारितात; परंतु देशाकृ बहुधा सर्वत्र जनरूढि म्हणजे ते सानुनासिक वर्णांचें स्पष्ट उच्चारण करीत नाहीत वरांत, यांत, धावतो, कोकळं, वांसा, इत्यादि स्थळीं घरात, यात, धावतो, कोकळ वासा, अशी शब्दोच्चारणाची रूढि पुष्कळ आढळते.

भलेपरिशिलेसुरासुरनरीं तसेलक्षमी ।

म्हणोतम्हणणारबातुजअसानसेलक्षमी ॥

उरींभृगुपदाहतीमिरवितोसिअद्यापिती ।

कवीतवयशःकथानवसुधानवद्यापिती ॥ ५१ ॥

स्वस्वरूपाचें जें अज्ञान तद्रूपअंधःकारांत निमग्न, अर्थात् ज्यांस स्वहित समजत नाहीं, अशा जनांस जागृत करून सन्मार्गांस लावार्चें म्हणून वर त्यां प्रार्थना केली, परंतु इतकी मोठी क्षमा माझ्या अंगां नाहीं; अशी भगवदारांका मनांत आणत तुला यापेक्षांहि अधिक क्षमा आहे, असें उदाहरणपूर्वक प्रभूचें क्षमाशीलत्व वर्णित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले, वा म्हणणार म्हणोत, तुज असा क्षमी नसेल, भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि, ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती.

कोणी म्हणणारा असेंहि म्हणेल कीं - मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले,—ज्यां, सुरासुरनरीं,—सुर-देव असुर-दैत्य आणि- नर-मानव यांत, तसे-त्या प्रकारचे-पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जनांस सन्मार्ग दाखविणारे असे भले-क्षमाशील साधु-नारदप्रह्लादव्यासवाल्मीकादि लक्ष-लक्षावधि परिशिले-पेकिले; असें- वा म्हणार म्हणोत,—हे बापा म्हणणारे म्हणोत; परंतु कवि म्हणतात मीं निश्चयपूर्वक सांगतो कीं-तुज असा क्षमी नसेल,—तुज असा-तुजसारखा क्षमी-क्षमावान्-सहनशील-परापराधाचें सहन करणारा नसेल; यास उदाहरण गाहा-भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि,—भृगुपदाहती,—भृगु-भृगुनामक ऋषि त्याची-पदाहती,—पद-पाय त्याची-आहती-प्रहार-ताडण, अर्थात् भृगूचें लता-प्रहाररूप जें श्रीवत्सलांछन तें उरीं-वक्षस्थळीं-आपल्या उरावर-मिरवितोसि-भूषणरूपानें प्रकट धारण करितोस; ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती,—ती-अशी जी वर सांगितली श्रीवत्सलांछनधारणजन्य तव-तुझी अनवद्या-स्तुत्या-स्तवनास योग्य अशी- यशःकथानवसुधा,—यशःकथा-कीर्तिरूप कथा तीच- नवसुधा,—नव-नूतन-अर्थात् सरस-स्वादु-जों जों ऐकावी

१ येथें क्षम-सहनता या शब्दावरून 'तें उदास आहे' या अर्थी इन् प्रत्यय होऊन क्षमी शब्द झाला आहे.

सहिष्णुःसहनःक्षता तितिक्षुःक्षमिताक्षमि

—अमर.

तों तों गोड अशी-सुखा-अमृत, तें-अद्यापि-हा काळमर्याद कवी^१-ज्ञानी-पंडित
पिती-पितात. सारांश तू इतका क्षमाशील आहेस की, त्वां भृगूचा लताप्रहार
सहन केला इतकेंच नाही, परंतु त्या प्रहाराचें श्रीवत्सरूप चिन्ह आपल्या वक्षस्थळीं
भूषणरूप धारण केले आहेस, अशी तुझी कीर्ति ज्ञानी अद्यापि गात आहेत. येथें
यशःकथा उपमेच, आणि सुखा उपमान, यांचा प्राशनरूप धर्मानें अभेद वर्णिला
आहे म्हणून हा रूपक अलंकार जाणावा.

१ कवी हा येथें प्राकृत शब्द मानिला आहे असें दिसतें, म्हणून दीर्घस्वरान्त जाणावा.

२ मनुष्यांमध्ये सहनशीलता किती असावी याची पराकाष्ठा दाखविण्याकरितां मग-
वान् विष्णुनें भृगूचा लताप्रहारहि सहन केला, अशी कथा पुराणांत सांगितली आहे; या-
वरून यःकश्चित् अशा मनुष्यजातीनें किती सहनशील असावे हें उघड दिसतें; वामन
म्हणतात,—

उरीभृगूचीहरिलातसोसी । ऐसीक्षमेर्चाचसदाअसोसी ।
क्षमाधरुंवृत्तिअसीमनार्ची । प्रार्थीहरितेंमतिवामनार्ची ॥
ऐसीक्षमानामकहाविलास । रचुनिम्यातुंहरिसेविलास ।
क्षमामलादेअजिवासुदेवा । सर्वात्मभर्त्ताचिकरुनिदेवा ॥

—हरिविलास. वामन.

भवन्मतिस आवडें जरि धनादिकां लागिते ।

मदीयगुणकीर्तनश्रवणकांतरां त्यागिते ॥

असें हि म्हणशील बा जरि तरां तुझी मावली ।

तुजत्यजुनि पाजितां कशि दुधा कडे धावली ॥ ५२ ॥

बरे मीं तर त्वां सांगितल्याप्रमाणें क्षमाशील आहे, परंतु तुम्हां जनांची माझ्या ठायीं एकनिष्ठा भक्ति कोठें आहे, अशी भगवदाशंका मनांत आणून कवि तिचें समाधान करित होत्साते म्हणतात.

पदान्वयः—जरिं भवन्मतिस आवडें, तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुण-कीर्तनश्रवण कां त्यागिते; जरिं बा असें हि म्हणशील, तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली.

जरिं भवन्मतिस आवडें,—जर भवन्मतिस—तुमच्या मतीस आवडें—मीं आवडतो—अर्थात् जर मीं तुम्हां जनांच्या मनास आवडतो; तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते—तरीं—तर, ते—ते माझे भक्तजन धनादिकां लागि—धनादिकांकरितां (येथें आदिशब्देंकरून स्त्रीपुत्रादिकांचा संग्रह जाणावा.) मदीयगुणकीर्तनश्रवण,—मदीय—माझ्या गुणकीर्तनश्रवण—गुणाचें कीर्तन आणि श्रवण कां टाकिते; सारांश, जर मीं त्यांस आवडतो तर ते द्रव्यस्त्रीपुत्रादि-कांच्या लोभाकरितां माझ्या गुणाचें कीर्तन आणि श्रवण यांचा त्याग न करिते; अर्थात् ज्यापेक्षां त्यांस हीं द्रव्यादि विशेषेंकरून आवडतात, त्यापेक्षां मीं त्यांस तसा आवडत नाहीं, असा येथील ध्वनितार्थ; जरिं बा असें हि म्हणशील,—(कवि म्हणतात) जरिं बापा असें हि—वर सांगितल्याप्रमाणें कदाचित् तूं म्हण-शील; तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली,—तरीं तुझी मावली—तरीं तुझीच आई यशोदा तुला पाजितां—स्तनपान करवीत असतां त्यजुनि—टाकून दुधाकडे—घरांत दुधाळा उकाळा आला तें उतून न जावें म्हणून त्या दुधाकडे कशि धावली—धांवत गेली; जर तुझी साक्षात् आई—तुज-

१ भवत् हें संस्कृतांत सर्वनाम होय. यांतील तस 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' या सूत्रानें न आदेश झाला आहे. पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, ३ री आवृत्ति, नियम ४७, पृ. १९.

२ श्रीमद्भागवतांत हें उपाख्यान प्रसिद्ध आहेः—

एकदा गृहदासीपुत्रशोदानंदगेहिनी ।

कर्मांतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि ॥ १ ॥

सारिखें प्रिय बालक अंकावर असतां यांकिंचित् तुघाच्या लोभाकरितां तुला टाकून त्या दुधाकडे धांवली, तर मग तूं अप्राप्त असतां आम्हांसारिख्या अज्ञ पामर जनांचे स्त्रीपुत्रद्रव्यादि परमदुर्निवारणीय प्रपंचमोहपाश सुटत नाहीत यांत कांहीं महदाश्चर्य आहे असें नाही; त्यांत अधिक आश्चर्य होय असा येथील ध्वनितार्थ जाणावा. येथें हा काव्यार्थापत्ति अलंकार होतो.

यानियानीहृगीतानितब्दालचरितानिच ।
 दधिनिर्मथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत ॥ २ ॥
 क्षौमवासःपृथुकटितटेभिभ्रतीसूत्रनद्धं ।
 पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगजातकंपंचसुभ्रूः ॥
 रज्ज्वाकर्षश्रममुज्ज्वलत्कणौकुंडलेच ।
 स्विन्नं वत्क्रंकवरद्विगलन्मालतीनिर्ममथ ॥ ३ ॥
 तांस्तन्यकानआसाद्यमथ्नंतीजननीहरिः ।
 गृहीत्वाद्धिमंथानंन्यषेधःप्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥
 तमंकपारूढसपाययस्तनं ।
 स्नेहस्नुतंसरिनतमीक्षतीमुखम् ॥
 अतृप्तमुत्सृज्यजवेनसायया- ।
 -वृत्तिव्य मनेपयसित्वधिप्रिते ॥ ५ ॥

स्कं० १, पू० अ० १.

अनावरपिशाचिकाविषयवासनासत्यजी ।
 असें करविकृत्यजीभुलवित्येकधीं नत्यजी ॥
 म्हणोनितुजजाणत्याविनवितो इलाकाढगा ।
 करीनमगतूं जरीं म्हणसि आपणागाढगा ॥ ५३ ॥

मागल्या केकेत भगवदाशंकेच्या समाधानार्थ जें आश्चर्य प्रदर्शित केलें, त्याचेंच कारण येथें कथित होवताते कवि आणखी प्रार्थितात.

पदान्वयः—विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य, जी असें कृत्य करवि, जी भुलविते, कधीं त्यजी न; म्हणोनितुज जाणत्या विनवितो इलाकाढगा, मगतूं जरीं आपणा गाढगा म्हणसि, करीन.

विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,—विषयवासना,—विषय-
 ऐहिक पदार्थ जे द्रव्यादि, तत्प्राप्तीविषयी जी वासना-इच्छा-अर्थात् तदुपभोगा-
 विषयी जो लोचटपणा, ती विषयवासना अनावर-आवरण्यास अशक्य, अशी-
 पिशाचिका-पिशाची-डाकिणी सत्य-खरी होय; कांकीं-जी असें कृत्य करवि,-
 जी-विषयवासरूप डाकिणी, असें कृत्य करवि-मागल्या श्लोकांत सांगितल्या-
 प्रमाणें मांडीवर भगवान् बसला असतां दूध रक्षण्याकरितां यशोदेनें त्यास सोडिलें,
 अर्थात् क्षणभंगुर सुखाकरितां अविनाश सुखाचा त्याग करणें असें कृत्य करवि-
 ज्यास तिचा संबंध लागतो त्याजकडून करविते; आणखी-जी भुलवित्ये,-
 मोहित करून लोभांत घालिते; आणखी-कधीं त्यजी न,—एकदां झोंबली असतां
 कधींहि सोडीत नाही; म्हणोनितुज जाणत्या विनवितो इलाकाढगा,-
 म्हणोन-असा इचा वातक आणि लोचट स्वभाव आहे म्हणून तुज जाणत्या-
 देवभक्त्याला-भूतवैद्याला विनवितो-प्रार्थितो-कीं-इलाकाढगा,-गा-आगा
 इला-या डाकिणीला काढ-तूं आपल्या पंचाश्ररी विद्येच्या बळानें झाडून टाक;
 मगतूं जरीं आपणा गाढगा म्हणसि,—मग-याप्रमाणें त्वां ही माझी
 बाधा उतरविल्यावर तूं जर आपल्यास गाढ-अत्यंत-अर्थात् सप्रेम अंतःकरणानें
 गा-माझे गायन कर म्हणून-म्हणसि-म्हणशील; सांगशील; करीन,-तर तसें

१ 'गाढ' हें येथें क्रियाविशेषण अव्यय होय. असा अर्थी या अव्ययाचा प्रयोग संस्कृतांत पुष्कळ आढळतो;—

सवासुदेवानुचरंप्रशांतवृहस्पतेःप्राक्तनर्थप्रतीतं ।

आलिंप्रयगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भृगवत्प्रजानां ॥

भाग०, स्कं० ३, अ० १, श्लो० २५.

तुझे गाथन (कवि म्हणतात) मीं उल्साहानें करीन. येथें विषयवासना उपमेय, आणि पिशाचिका उपमान, यांचें साधर्म्य अभेदरूपानें वर्णिलें आहे, म्हणून हा रूपक अलंकार होय. पिशाचबाधा झाली असतां ती बहुधा आवरत नाहीं जशी, तशी विषयवासनाहि सुत्यालय नसल्यानेंहि अनावरच; पिशाच जसें अरूप लाभाकरितां महल्लाभाचा त्याग करवितें, तशी विषयवासनाहि क्षणभंगुर प्रपंचसुखाकरितां अविनाश सुखप्राप्तीची हानि करविते; पिशाचाचा ज्यास संबंध लागतो तो जसा अमिष्ट होतो, तसा विषयवासनेच्या आधीन जो जन आहे तोहि स्वहिताविषयी अंधच असतो; आणखी पिशाचिका एकदां झोंबली असतां जशी सहज सुटत नाहीं, तशी विषयवासनाहि भगवदनुग्रहावांचून दूर होत नाहीं. अशीं हीं येथें उपमान आणि उपमेय यांचीं साधर्म्ये जाणावीं. येथें कवीनीं भगवंतास 'जाणता' असें म्हणून वा पिशाचिकेच्या निवारणार्थ जो प्रार्थनाप्रकार योजिला, तो प्रस्तुत विषयास परम अनुकूल असून फार सरस होय.

कोटें इला काढगा याच्या ठिकाणीं इला गाढगा असाहि पाठ आढळतो, व तो पुढल्या यमकास अनुकूलहि दिसतो; परंतु 'गाढ' या घातूच्या ठिकाणीं 'गाढ' याचा प्रयोग केवळ आर्ष दिसतो, म्हणून त्या पाठानें येथें ग्रहण केलें नाहीं; वरकड तो पाठ अर्थासहि फार अनुकूल दिसतो. पिशाचबाधा झाली असतां देवभक्ते मंत्रंकरून भुतांस शिशीत उतरवून तीं शिशी भुईत गाडून टाकतात ही गोष्ट या देशांत बहुतकरून त्या नदांत जे लोक फिरतात त्यांस चांगली साहीत असते.

तुझ्यागुणकथामहासुरमित्यांतहीरासमी ।

शिरेविषयवासनाजशिशुकाअहीरासमी ॥

तशीनइतरासमीइससदंडहीहाकिती ।

तथापिवहुलाथळीमगअदंडमीहाकिती ॥ ५४ ॥

त्याच विषयवासनेची अन्यप्रकारे निर्भर्त्सना करीत होत्याते यांपुढील तीन केकांत कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—तुझ्या गुणकथा महा सुरभि, त्यांत ही विषयवासना रासमी शिरे, जशि शुका अहीरास भी तशी इतरास न भी, सदंड ही इस हाकिती तथापि बहु लाथळी, मग अदंड भी हा किती.

कवि भगवंतास म्हणतात—तुझ्या गुणकथा महा सुरभि,—तुझ्या गुणकथा-सू जो पुण्यश्लोक त्या तुझ्या गुणकथा—भक्तधात्सल्यादि जे गुण तद्विषयक कथा ह्याच—महा सुरभि—महा—प्रसिद्ध—स्वाश्रित मनोरथ परिपूर्ण करण्याविषयीं अत्यंत समर्थ अशा—सुरभि—कामधेनु होत; असें असतां—त्यांत ही विषयवासना रासमी शिरे,—त्यांत—त्या कामधेनुंमध्ये ही विषयवासना रासमी—ही विषय-वासनारूप रासमी—गाढवी शिरे—शिरेते—बळेंच घुसते; अशा कामधेनुंच्या कळपांत शिरणाऱ्या या निर्लज्ज गाढवीस तेथून हांकून काढण्याचें सामर्थ्य एका कुंभाराचें मात्र आढळते. तें कोणाचें पुसाल तर कवि म्हणतात एका—जशि शुका अहोरास भी तशी इतरास न भी,—ही विषयवासना गाढवी—जशि—जशी—ज्या प्रकारेंकरून, शुका अहीरास—शुका—इंद्रियनिग्रहसमर्थ जो कृष्णद्वैपायनच्यासपुत्र शुक मुनि त्या अहीरास—कुंभारास भी—मिते, तशी—त्या प्रकारेंकरून, इतरास न भी,—दुसऱ्या कोणासहि भीत नाही; आणखो पुनः—सदंड ही इस हाकिती तथापि बहु लाथळी,—सदंड—दंडयुक्त—अर्थात् इंद्रियनिग्रहरूप जो दंड तद्युक्त—अर्थात् मोठमोठे संन्याशी, तपस्वी, योगी, पक्षांतरीं हांतांत काठी बेज्जनहि इस—या विषयवासनारूप गर्दभीस, हाकिती—हाकितीत—दूर चालवितात तथापि—असें असतांहि बहु लाथळी—फार लाथळीते—छाया मारिते—अर्थात् त्या कळपांतून न जाण्याकरितां फार दांडगाईंवर येते; मग अदंड मो हा किती,—मग—सदंडांसहि ही आटोपत नाही मग अदंड—दंडरहित—जितेंद्रियत्वादि गुणरहित—केवळ संसारी असा,—पक्षांतरीं ज्या माझ्या हातांत काठीहि नाही असा मो हा किती—

१ पुराणांत जो अहीर म्हणून शूद्र जातीतला एक भेद सांगितला आहे, तीच ही जाति होय. उत्तर हिंदुस्थानांत हे अहीर लोक बहुतकरून रावळी असतात; व कोठें गाढवें राखून कुंभाराचाहि घंदा करितात.

मी हा त्या गर्दभीस दूर बालविषयाविषयी किती^१-किती समर्थ-अर्थात् कांहींच समर्थ नाही.

यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनूच्या कळपाची उपमा दिली आहे. तेणेंकरून तद्गायकांची स्वर्गसुखाद्यामोक्षपरमानंदप्राप्तीच्या परिपूर्ण करण्या-विषयी त्या भगवद्गुणात्मक कथांचें सामर्थ्य अति मनोहर रीतीनें दर्शविलें, आणि तसेंच त्या कळपांत विषयवासनागर्भभीचा अंतःप्रवेश त्रिसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा तो विवातकहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील लत्ताप्रहारादि क्रियेवरून इंगित जें तिचें दुर्निवारत्व तेणेंकरून सुचविला. आणखी, मात्त्वानें इंद्रियनिग्रहादिरूप दंडानेंहि तिच्या शासनाचें दुर्बलत्व दाखवून शुक्रमुनिविषयक मीतीच्या उपमानानें तो दंड जर भगवद्भक्तिप्रधान असेल तरच तिचें निवारण होईल असाहि येंथें कवीनीं स्वमनोगतार्थ इंगित केला आहे. या कंकेंत रूपक अलंकार जाणावा.

१ कोणत्याहि कार्याविषयीं असासमर्थ दाखवावयाचें असतां किती या शब्दाचा प्रयोग व्यवहारी भाषणांत फार आढळतो. उदाहरण,—‘तुम्हां असे धुरंधर त्या कानांत असतां मी किती’ म्हणजे माझी कथा काय.

खरासुरजसातसीविषयवासनाहेखरी ।

इचावधकरावयातुजविशक्तिआहेखरी ॥

बकीसुमतिताटका लघु नही भली लाजशी ।

उगाचितशिपकहीव्रजवनांतलीलाजशी ॥ ५५ ॥

विषयवासनेचो निर्भर्त्सना मागील केकेहून चालू.

पदान्वयः—जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी, इचा वध करावया तुजवि खरी शक्ति आहे, बकी सुमति ताटका लघु, ही भली न, उगाचि लाजशी, जशी व्रजवनांत लीला तशि ही एक.

जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी,—जसा-पूर्वी कृष्णावतारीं जसा प्रसिद्ध दुष्ट खरासुर-धेनुकासुरनामा राक्षस अथवा गर्दभाच्या रूपाने प्रकट होऊन लोकांस पीडा करणारा असा असुर-राक्षस तसी-त्याजसारखी दुष्ट हे-ही विषयवासना, खरी-गर्दभी होय; अर्थात् तो जसा दुष्ट खरासुर गर्दभरूप राक्षस तशी ही दुष्ट गर्दभीरूप राक्षसी होय; म्हणून-इचा वध करावया तुजवि खरी शक्ति आहे,—इचा-या गर्दभीरूप राक्षसीचा वध करावयास तुलाच खरी-वास्तविक-निःसंशय शक्ति आहे; अर्थात् खरासुराप्रमाणे इला मारण्यास तुजवांचून इतर कोणी समर्थ नाही. कदाचित् तूं म्हणशील कीं, खरासुर पुरुष होता म्हणून त्याचा वध करणे निषिद्ध नव्हते, परंतु ही स्त्रीजाति आहे म्हणून शास्त्रदृष्ट्या इचा वध निंद्य होय; त्यास, दुष्टांचे पारिपत्य करण्यांत स्त्रीपुरुषधर्मांचे विवेचन करणे योग्य नाही; व पूर्वीही त्यां अशा दुष्ट स्त्रियांचा वध केला म्हणून प्रसिद्धि आहेच; अशा आशंकेचे निवारण करित होत्याते कवि म्हणतात-बकी सुमति ताटका लघु,—बकी-पूतना सुमति-कोणी दुष्ट स्त्री ताटका-प्रसिद्ध राक्षसी या-लघु-गर्दभीरूप विषयवासनाराक्षसीशीं तुलना करून पाहिल्या असतां लहान-अर्थात् ही त्यांजपेक्षाहि प्रचंड म्हणून-ही भली न,—ही भली-

१ ही धेनुकासुरनामक खरासुराच्या वधाची कथा भागवतांत दशम स्कंधांत पंधराव्या अध्यायांत वर्णिली आहे, ती इष्ट असल्यास पाहावी.

२ हा पाठ मूळाचा कसा असेल तो असो. परंतु मला येथें मोठा संशय आहे. सुमति नामाची कोणी राक्षसी अथवा दुष्ट स्त्री पुराणप्रसिद्ध अशी आढळण्यांत नाही. त्यांत आणखी सुमति हा स्त्रीनामवाचक शब्दहि दिसत नाही. येथें कदाचित् कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकळ होते; कुमति म्हणजे दुष्ट बुद्धि; बकी, ताटका यांच्याच प्रमाणे मनुष्यांची कुमति दुष्ट बुद्धि हीहि राक्षसी होय; परंतु ती कुमति विषयवासनेपेक्षा

अर्थात् अवघ्या नाही; वध्याच होय; ही मारिलीच पाहिजे; मग उगाचि लाजशी,— ही स्त्रीजाति आहे म्हणून इस मारावयास उगाच लाजतोस; म्हणजे बकी, ताटका या स्त्रीजातीस असतां खां मारिल्या, मग इलाच मारून टाकावयास कां लाजतोस ? अथवा, बकी सुमति ताटका लघु न, ?—या लघु नाहीत काय ? आणि ही भली ?— ही खरी भली काय ? अर्थात् या तिची लघु नाहीत, आणि ही खरी भली नाही, म्हणून इचा वध करावयास उगाच लाजूं नको, असा कावचर्थ करून अन्वय करावा. जशी ब्रजवनांत लीला तशि ही एक,— जशी खरासुरवधाची ब्रजवनांत तुझी लीला तशी ही एक—ही माझी विषयवासना एतद्ब्रूपराक्षसीचा वध करण्याची आणखी एक तुझी लीला कां होईना असा अर्थ.

लघु, अर्थात् विषयवासनेसारखी बलवत्तर नाही; आणि ज्या मनुष्यावर ईश्वर अनुग्रह करावयास इच्छितो, त्याच्या दुष्ट बुद्धीचा तो प्रथम नाश करितो, तद्वत् माझ्या विषयवासनेचाहि तूं नाश कर असा अर्थ करावा; येथें मूळचा पाठ संदिग्ध असल्यानें अशी मला अटकळ करावीशी वाटते.

१ या विषयवासनेचा समूळ नाश करावा म्हणून आपल्या कवीनीं भगवंताची प्रार्थना केली आहे ती योग्य होय; कारण, ही विषयवासना सर्वथैव मनुष्याचा नाश करणारी आहे म्हणून भगवंतानें अर्जुनास गीतेंत स्पष्ट सांगितलें आहे;—त्याजवर श्रेवतीं ज्ञानेश्वर म्हणतात.

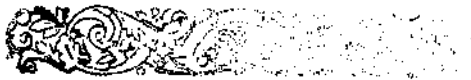
ह्याणोनिआइकेअर्जुना । जैसात्रिस्फुलिंगलागेईधना ॥

मगतोप्रौढझालियात्रिभुवना । पुरो शके ॥ ३० ॥

तैसेविषयांचेध्यान । जरीविपायेवाहेमन ॥

तरीयेसणेंहेपतन । गिनसीतपावे ॥ ३१ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० २ श्लो ० ६२.

कसें तरि असो मग स्वपण रक्षणा कारणें ।

अवश्य शरणागत व्यसन तो स्वयें वारणें ॥

तुम्हां विहित मुख्य हें न पुसतां करा हो खरी ।

निजोक्ति खर काय तो अधिक संहार हो खरी ॥ ५६ ॥

विषयवासनेची निर्भर्सना बालू.

पदान्वयः—मग कसें तरि असो, स्वपणरक्षणा कारणें तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य, हें तुम्हां मुख्य विहित, न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो, तो खर काय, खरी अधिक, संहार हो.

मग कसें तरि असो,—मागील केकेच्या संदर्भावरून मग—स्त्रीत्वपुं-स्वाभावा विचार करणें हें वर सांगितल्यावरून कसें तरी असो; परंतु—स्वपण-रक्षणाकारणें तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य,—स्वपणरक्षणा-कारणें—स्वपण—आपली प्रतिज्ञा—शरणागताचें दुरित निवारण करण्याविषयी जी आपली भाक तिच्या रक्षणा कारणें—ती मिथ्या न व्हावी एतदर्थ—ती पूर्ण करण्या-करितां, तीं—तर, शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य—जे तुम्हांस अनन्यभावे-करून शरण येतात त्यांचें व्यसन—दुःख—विषयवासनेनें उत्पन्न केली जी भगवंता-पासून पराङ्मुखता तज्जनित जे मानसिक क्लेश ते स्वयें—स्वतः वारणें—दूर करणें, अवश्य—अपरिहार्य—अर्थात् हे क्लेश दूर केल्यावांचून तुमची सुटका नाही; हें तुम्हां मुख्य विहित,—हें—स्वभक्तदुरितनिवारण तुम्हाला मुख्यत्वेकरून विहित—योग्य; म्हणून न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो,—न पुसतां—कोणास न विचारितां—अर्थात् कांहीं मनांत आशंका न आणितां, निजोक्ति—आपली उक्ति—वाणि—स्वभक्त-रक्षणोद्देशक प्रतिज्ञा खरी करा हो—अहो खरी करा—अर्थात् खरी कराच; तो खर काय,—तो—तुम्हीं कृष्णावतारीं बाळपणीं ज्यास मारिलें तो खर—खरासुरनामें राक्षस, काय—काय पदार्थ, अर्थात् कांहींच नाही; परंतु त्यापेक्षा ही—खरो अधिक,—खरी—विषयवासनारूपिणी राक्षसी, अधिक—त्या खरापेक्षां साधुजनास गांजण्यांत अधिक बळवान; अतएव—संहार हो—अहो इचा संहार करा—पाडूं नका माराच, असा अर्थ; अथवा, येथें 'अहो' हें आदरार्थी संबोधनरूप अव्यय करून,

१ तो हें येथें पादपूर्णाधिक अव्यय जाणावें.

२ अहो हें येथें आदरार्थी अथवा आवश्यकार्थी अव्यय.

३ अशा या विषयवासनेचा समूळ नाश करून टाकण्याविषयीं तुकोबानेहि प्रार्थना केली आहेः—

संहारा हो-म्हणजे मारा अशी मी भगत्यपूर्वक तुमची प्रार्थना करितों असा अर्थ समजावा; अथवा, तो खर काय अधिक ? असा कावचर्थ करून, तो खर अधिक नव्हे, तर-खरी अधिक—ही खरी अधिक म्हणून इला संहारा; असा येथें अधिक शब्दाची द्विरुक्ति करून पदान्वय केला असतां हि गोढ. अथवा, अधिक हें क्रिया-विशेषण भव्यय करून त्याचा अन्वय 'संहारा' या क्रियापदाशी करावा, म्हणजे 'काय त्या खराला अधिक मारितां ? तर तसें करूं नका, या खरीला अधिक मारा, असा अर्थ करावा.

आशाहेसमूकखाणीनीटाकावी तेव्हांचगोसांवीव्हावेंतेणें ।
 नाहीतरीमुखेअसावेंसंसारि फर्जातीदुसरीकरूनये ॥
 आशामारुनियंजयवंतव्हावें तेव्हांचीनिघावेंसर्वातुनी ।
 तुकाद्वाणेजरीयोगाचीतांतडी आशेचीबीबूडीकरीआधी ॥

**श्री हेमाडपंत रचित श्रीसाई सच्चरिताच्या ५२ व्या
अध्यायाविषयी श्री. रा. सा. बाळासाहेब देव
यांचे संशोधन व अभिप्रायः—**

(१) ह्या सर्व ओंव्या मी वाचल्या—त्यांत काहीं ठिकाणचा अर्थ व संदर्भ कळत नाही. मुळांतून उतरून घेते वेळीं बरेचसे हस्तदोष झाले असावे असें मला वाटते. ते पुन्हा एकवार रुजू घावे. मुळांतच तसें असेल तर त्यांत मात्र बदल करावयाचा नाही.

(२) मला ज्या ठिकाणीं संदर्भ कळला नाही तेथें मी प्रश्न चिन्हें केलां आहेत. अशुद्ध वाटले तेथें शिसूपेन्सिलीनें शुद्ध करून ठेविलें आहे. एका ओंवीची द्विरुक्ति झाली आहे असें वाटते तेथेंही लिहून ठेविलें आहे.

(३) अवतरणिका देऊन सारांश निवेदन करूं असें पहिल्याच ओंवींत लिहिलें आहे; परंतु अवतरणिका मात्र कोठेंही दिसत नाही; शिवाय पानांचा अंक २१ पासून घातला आहे, यावरून पहिल्या २० पानांत अवतरणिका लिहिली असावी असें वाटते. पुन्हा तपास करून खात्री करून घ्यावी.

(४) प्रत्येक अध्यायाची अवतरणिका १-२ ओंव्यांतच दिलेली असली तरीसुद्धां १००-१२५ ओंव्या नुसत्या ५१ अध्यायांच्याच असा-त्रयास पाहिजेत. हल्लींच्या ओंव्या ह्या अवतरणिका नसून सिंहावलोकनही नाहीत. त्या ओंव्या म्हणजे श्रीसाई सच्चरित फळश्रुती व श्रीसद्गुरु माहात्म्य व ग्रंथकाराची प्रसादयाचना व प्रार्थना यासंबंधानेंच आहेत.

(५) हल्लीं मजकडे पाठविलेल्या ओंव्या ५२ अध्यायाच्या शेव-टच्या आहेत असें दिसते. पहिल्या अवतरणिकेच्या ओंव्या मिळालेल्या दिसत नाहीत. अध्याय अपूर्ण दिसतो. उत्तर भागाच्या ओंव्या दिसतात, पूर्व भागाच्या दिसत नाहीत.

श्रीसाई सच्चरित. श्री हेमाडपंतकृत.

अध्याय ५२ वा.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीकुलदेवतायै नमः । श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ।

॥ श्रीसद्गुरुसाईनाथाय नमः ॥

आतां करूं सिंहावलोकन । तदनंतर ग्रंथ संपूर्ण ॥

करूं अवतरणिका देऊन । सारांश निवेदन ग्रंथाचा ॥

देहीं असतां निज-भक्तांला । वेळोवेळीं जो अनुभव दिधला ॥

त्याचा ग्रंथ ही " साईलीला " । ग्रंथ लिहविला स्मरणार्थ ॥ १ ॥

" साईलीला " परम पवित्र । त्यांतील सच्चरित कथासत्र ॥

वाचा हे निजगुरु चरित्र । इह परत्र प्रबोधक ॥ २ ॥

संग्रही ज्या ते असंख्यात । परी व्युत्पत्ती विचारहित ॥

करिं धरुनि हेमाडपंत । हें निज सच्चरित लिहविलें ॥ ३ ॥

काहीं आपण आपुली ख्याती । स्वमुखें शिष्यां श्रवण करविती ॥

तेंही गेलिया निजधामाप्रती । तेंपासून या ग्रंथा स्फूर्ती ॥ ४ ॥

परोपरीच्या वार्ता गहन । साई जेव्हां करीत कथन ॥

श्रोते होत अत्यंत तल्लीन । भूक तहान विसरत ॥ ५ ॥

जिहीं पाहिलें साई स्वरूप । हरले त्यांचे त्रिविध ताप ॥

ऐसा ज्यांचा तेज प्रताप । साद्यंत केविं पूर्वा ॥ ६ ॥

१ यांत अवतरणिका दिलेली दिसत नाही. परंतु पहिलेच ओवीत अवतरणिका देऊं असें लिहिलें आहे.